

KÖROĞLU'NUN ÖZBEK VARYANTLARI ÜZERİNDE BİR İNCELEME

Filiz KIRBAŞOĞLU*

Türk dünyasının ortak kültür varlıklarından biri olan Köroğlu destanı günümüzde de sözlü ve yazılı kaynaklarda yaşamaktadır.

Özbekler arasında Köroğlu önemli bir yer tutmakta, büyük sevgi ve saygı uyandırmaktadır. Bu destanı bahşılar çoğunlukla "dombıra" çalarak icra ederler.

Özbekistan'da Köroğlu'nun pek çok varyantının büyük ölçüde bilinmesine rağmen uzun süre incelenmemiştir. Bu destanın ilk metinleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında toplanmış, Jirmunskiy, Zarifov, Kerimi, Afzalov, Saidov, Mirzayev, Sarımsakov, Mirzayeva gibi folklorcular bu konuya eğilmişlerdir. Ancak destanın üslup özellikleri, kökeni, tekâmülü, yayılmış olduğu coğrafya, motifler ciddi bir şekilde araştırılmamış, son elli yılda yapılan çalışmalar da bütün bu problemlere tam bir açıklık getirmemiştir.(1)

Köroğlu destanının Özbek varyantları üzerinde araştırma yapmak için 1992 yılında iki ay, 1995 yılında da bir yıl süreyle Özbekistan'a gittim.1992 yılında elde etmiş olduğum malzemeyi Propp ve Greimas metotlarına göre inceleyerek bir yüksek lisans tezi hazırladım.

Özbek sahasındaki yaygın kullanım şekliyle ifade edecek olursak Köroğlu destanları halk destancılığında her biri müstakil yaşayan ve ayrı ayrı ada sahip olan eserler silsilesidir ve "üç esasi dayanak nokta" olan Köroğlu-Gırat-Çem-

bil amilleriyle birleşen büyük bir gruptur.(2) Bir kısım halk şairlerine göre Köroğlu destanları kırk tanedir ve hepsi birer gecede söylenebilecek şekilde hedeflenmiştir. Ancak günümüzde bu destanlar varyantlarıyla birlikte yüzden fazladır.

Köroğlu destanının varyantları iki büyük alana ayrılır:

1. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkiye vb. varyantları.

2. Özbek, Kazak, Karakalpak, Türkmen, Tacik vb. Orta Asya varyantları.

Bu iki alan benzerlik gösterse de vak'a, epik an'ane ve baş kahramana verilen önem, hacim, söyleniş şekli gibi bir takım farklara sahiptir.

Özbekler arasında ise birbirinden prensip olarak farklı iki alana bölünür:

1. Harezmi Köroğlu destanları: Bu destanlar yirmiden fazladır ve Türkmen Köroğlusuna benzer. Mazmunu, icra edilişi ve metinleri bakımından farklılıklara sahiptir.

2. Harezmi dışındaki yerlerde müstakil bir grubu teşkil eder. Hacminin büyüklüğü ve icra usulüyle ayrı bir yer tutar.

Bu fark her iki yerde iki türlü içtimai-iktisadi şartlarda yaratılmasından ve müstakil olarak gelişmesinden dolaydır.(3)

Zulüm gören, cefa çeken halk bu dertlerini, mücadelesini, düşmana olan gazabını destanlar yoluyla dile getirmiştir. Halk, bu destanlarda her türlü güç

karşısında yenilmeyen sadık, pehlivan oğullar, akıllı kızlar yetiştirip onları zalim padişahlar, hanlar, begler ile savaş-tırırlar.(4)

Özbek Göroğlu destanları, baş kahraman Göroğlu'nun iştirakine göre üç gruba ayrılır: Birincisi, kahramanın doğuşu, çocukluğu, seferleri, evlenişi gibi biyografisinin önemli bölümlerine ait destanları içine alan biyografik gruptur. İkincisi olan geografik grup, Özbek destancılığında fazla gelişmemişse de Göroğlu destanlarında örneklerine rastlanır. Bu destanlarda olayların Çembil elinde geçmesinden dolayı Göroğlu destanları grubuna dahil edilir. Böyle muayyen toprak, yer adı ile birbirine bağlanan destanlara geografik grup denir. Üçüncüsü ise en geniş grup olan nesli gruptur. Burada Göroğlu'nun çocukları ve torunlarının başlarından geçen maceralar yer alır.(5)

Göroğlu destanları, "Göroğlu'nun Doğuşu" ile başlar. Bu destan diğer destanlardan önce gelmesede konu itibariyle grubun birinci destanı olarak kabul edilir. Destan Özbekistan'da geniş ölçüde yayılmış, bahşılardan çoğunun repertuarında yer almıştır.

Göroğlu'nun doğuşu ve çocukluğuyla ilgili destanların her birinde bağımsız olaylar vardır. Fakat bahşılardan çoğu onları tek bir destanmış gibi anlatmışlardır. Çünkü her iki destandaki olaylar ve şahıslar birbirinin devamı mahiyetindedir.

Göroğlu'nun babası, şahın atlarını beğenmeyince şah tarafından kör ettirilir ve hamile olan karısı Bibi Hilal'i düşman elinde bırakarak kendi ülkesine döner. Bibi Hilal altı aylık hamileyken ölür ve çocuğu mezarda doğar. Bir süre sonra çobanı Rüstem onu bulur ve alır. Mezarda doğduğu için de Göroğlu (gor : mezar) adını verir. Büyüdükten sonra

Çembil yurdunu kurar. Halk tarafından sultan olarak seçilir.

Bu destanda Göroğlu cefa çeken, ezilen halkın vekilidir. Halk, Göroğlu yoluyla onun babası gibi ezilip zulüm görenlerin öcünü alır.

Destanlarda kahramanların en yakın dostları atlarıdır. Bu atlar kahramanların dert ortağı, arkadaşı; savaşta, zor durumlarda onlara yardım eden, dostunu, düşmanını ayırabilen atlardır. Kahramanlar zaman zaman onlarla konuşur, dertleşirler. Atlar da sahiplerinin dilinden anlar. Bunların bir kısmı kanatlıdır, ancak kanatlarını herkes göremez. Göroğlu'nun atı Gırat da bu atlardandır. Hızır Göroğlu'na "At mı istersin, evlat mı?" diye sorduğunda o at ister. Bu yüzden Göroğlu'nun çocuğu olmaz. Hasanhan'ı ve Avazhan'ı kaçıarak kendine evlat edinir. Hızır, Göroğlu ve atına yüz yirmi yaş biçmiştir.

Grubun son destanı Eroğlu'dur. Burada Göroğlu'nun ölümü anlatılır. Ölümünü veya kayboluşunu anlatan üç dört destan daha vardır. Ancak bahşılardan bu destanları pek anlatmazlar.

İnanca göre Göroğlu öleceği zaman peri olan eşleri Yunus ve Miskal, ona adını sonsuza dek sürdüreceklerine dair söz vermişlerdir. İki peri, bahşılardan gönlüne inerek Göroğlu destanlarını içlerine yerleştirmişler, onun için de destanlar bugüne kadar söylenegelmiştir.

Özbekistan'da destan ekolleri Korgan, Bulungur, Cumin, Karman, Şah Risyan, Kamay, Şerabad, Piskend, Kurbukan, Kuturkaşlak vs.dir. Özbek alimlerinin çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan bu ekol temsilcilerinden bazıları şunlardır:

Korgan ekolu: Usta Lapas Yadgaroğlu (XVIII. yy.), Erkeleb Molla Halmuradoğlu (XIX. yy.), Ergeş Cumanbübüloğ-

lu (1868-1937), Tille Kempir (XVIII. yy.), Polken Şair (1874-1941)...

Bulungur ekolü: Amin Bahşı (XVIII.-XIX. yy.), Muhammed Şair (XVIII. yy.), Kurbanbek Şair (XIX.yy.), Fazıl Yoldaşoğlu (1878-1955)...

Şerabad ekolü: Baba Şair (XIX. yy.), Nesim Yüzbaşı (XIX. yy.), Amin Yüzbaşı (XIX. yy.), Merdankul Evliyakuloğlu (XIX.- XX. yy.)...

1992 yılında elde etmiş olduğum destanlardan Melike Ayyar, Ağa Yunus'un Kaçırılışı, Meşrika, Nurali, İntizar adlı destanları Propp ve Greimas metotlarına göre inceledim.

Vladimir Jakolevitch Propp, anlatı olgusu üzerinde durmuş, yaptığı incelemeler sonunda masalların yapı özelliklerine göre tetkik edilebilecekleri sonucuna varmıştır. Masalların Biçimbilimi (1928) adlı kitabı yapısalcı bir anlayışla yazılmış, yıllar sonra başlanılan yapı incelemesine dayalı araştırmalarda öncülük etmiş, ilk olarak Fransa'da ortaya çıkan yapısalcılıkta Propp, bir çıkış noktası olmuştur.

V.Propp, yüz Rus peri masalını incelemiş, masallarda bulunan müşterek unsurlardan hareket ederek masalların yapısını tesbit etmiştir. İncelemesinden sonra, yeryüzündeki bütün masalların yapıları bakımından aynı oldukları sonucuna varır. Masallar görünüşte çok çeşitlilik arzeder. Ancak fonksiyonlar sınırlıdır. En fazla otuz bir fonksiyon tesbit etmiştir. Masallara çeşitlilik kazandıran, değişik şahısların kullanılmasıdır. Şahıslar değişir, ancak fonksiyonlar değişmez. Masallar birbirine benzeyen fonksiyonlardan oluşur. Fonksiyonlara bağlı olarak yapılan gelişmelere "hareket" adı verilir ve bir masal metninin incelenmesinde hareketlerin sayısının ne kadar olduğunun tesbit edilmesi gerekir.

Propp, masalarda yedi şahıs tesbit etmiş, bunların sadece görevleriyle ilgilenmiştir. Çünkü bu şahıslar belli bir görevi yerine getirmek için masalda yer almaktadır. Bu yedi şahıs şunlardır: Saldırgan (ya da kötü kişi), bağışçı, yardımcı, prenses, gönderen, kahraman, düzmece kahraman.

Masal şahıslarının icra ettikleri aksiyonlara "fonksiyon" adı verilmektedir. Propp, bir masalda bütün fonksiyonların yer almasının gerekmediğini, masalın eksik olan fonksiyondan sonrakiyle devam edeceğini söyler. Özbek Göroğlu destanlarında masal motiflerinin çokluğu dikkat çekicidir. Yukarıda adları verilen beş Göroğlu destanının Propp metoduyla incelenmesinden sonra ortaya çıkan sonuçları maddeler halinde şöyle özetleyebiliriz:

1) Propp'un peri masallarını incelerken tesbit etmiş olduğu fonksiyonların çoğu bu destanlarda da bulunmaktadır.

2) Propp, bütün fonksiyonların bir masalda yer almasının gerekmediğini, masalın eksik olan fonksiyondan sonrakiyle devam edeceğini söyler. Destanlarda da bazı fonksiyonların olup bazılarının da olmadığını ve fonksiyonların sırasının değişmediğini görmekteyiz.

3) Propp, peri masallarının aynı yapıda olduğunu, masalların çeşitlilik kazanmasının sebebinin fonksiyonlarının az olmasına karşılık şahıs kadrosunun geniş olmasından kaynaklandığını söyler ve masalların birbirine benzer fonksiyonlardan oluştuğunu belirtir. Destanların da benzer fonksiyonlardan oluştuğu görülmektedir.

4) Masalarda aşk badesi, aşk rüyası motifi vardır. Bu destanlarda aşk rüyası motifine rastlıyoruz. Bunu motivasyon olarak gösterdik.

5) Propp'ta "e" sembolüyle gösterilen evden uzaklaşma destanların dördünde

aşık olunan kızın, birinde de kaçırılan annenin aranması sebebiyledir.

6) Perilerle evlenme motifi bir masal motifidir ve destanlarda Koroğlu'nun iki eşi peri kızlarıdır.

7) "Z" sembolüyle gösterilen büyütlü objenin ele geçirilmesi fonksiyonuna burada da rastlamaktayız. Bir saç teli ve ejderha dişi büyütlü yardımcı durumundadır.

8) Uçma fonksiyonu destanlarda devler tarafından uçurulma şeklindedir ve devlerin bir dua okuyarak kahramanları birer elma, atlarını da kuş haline getirmeleri masala has bir özelliktir.

9) Propp metodunda yer alan mücadele ve zafer, elimizdeki destanlarda çeşitli şekillerde cereyan eder.

10) Kahramanlar bütün engelleri aşarak Çembilbel'e ulaşırlar. Bu başarıları Goroğlu tarafından mükâfatlandırılır. Propp'ta bu düğün, tahta geçirilme veya ikisi birden olmaktadır. Destanlarda ise düğünle sonuçlanır.

Bu inceleme sonunda beş destanın da benzer fonksiyonlardan oluştuğu görülmektedir. Buradan hareketle beş destanın yapı bakımından aynı, tek tip destan olduğu sonucu çıkmaktadır.

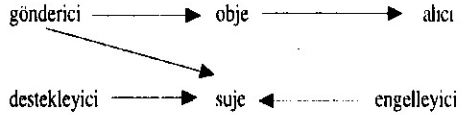
Bu destanlara uyguladığım ikinci metot Greimas metodudur.

Algirdas Julien Greimas, 1960'lı yıllarda Fransa'da başlatılan yapısalcılığın öncülerinden biridir. Diğer yapısalcılar gibi o da edebiyata eş zamanlı olarak yaklaşır.

A. J. Greimas, *Semantique Structurale* (1966) ve *Du Sense* (1970) adlı eser-

lerinde yapısalcı yöntemi edebiyata ilk uygulayanlardan biri olmuştur. V. Propp'un başlattığı yöntemi geliştirip daha bilimsel bir şekil vermeğe çalışır. O da Propp gibi metni meydana getiren yapıyı bulmağa yönelmiştir. Greimas, Propp'un tesbit etmiş olduğu otuz bir fonksiyonu, bazılarını ötekilerin yinelenmesi olarak görür ve bunları yirmiyeye indirir. Yine Propp'un yedi olarak tesbit ettiği şahıs sayısını üç çift halinde altıya indirir. Bunlar: özne-nesne, gönderici-alıcı, yardım eden (destekleyici) - karşı çıkan (engelleyci).

Greimas bunlara eyleyen adını verir ve şu eyleysel örnekçeyi oluşturur:

Greimas ayrıca bir metni başlangıç ve bitiş şekline göre de değerlendirmektedir. Bir metnin başlangıç ve sonuç kısmı değişiyor mu, yoksa aynı mı? Daha geniş bütünlerin çözümlenmesinde önemli görevi bulunan bu yapı iki şekilde gösterilir:

1. A1 = [Ö1 → (Ö2 L N)] : (Özne nesne ile birlikte)

2. A1 = [Ö1 → (Ö2 V N)] : (Özne nesneden ayrı)

Anlatı izlencesi (A1) herhangi bir öz-nece (Ö1) gerçekleştirilen ve herhangi bir özneyi (Ö2) etkileyen bir durum değişimi diye yorumlanır.

Greimas, yapıya yönelik çalışmalarında bunların dışında bir anlatıda dört de evre tesbit etmiştir.

1. evre	2. evre	3. evre	4. evre
Manipulation (Eyletim.İşin yapılmasını gerektiren evre)	Competence (Edinç.İşi yapacak kişinin yeteneği)	Performance (Edim.İşi yapacak kişinin kaynakları)	Sanction Yaptırım.Onaylama (İşi verenin sonucu onaylaması)

Bu metotların destanlara uygulanmasından da şu sonuçlar elde edilmiştir:

1) Greimas'ın tesbit etmiş olduğu altı şahıs beş destanda da yer almaktadır.

2) Greimas, yapıyı incelerken rolleri de tesbit eder ve buna "modele actantiel" adını verir. Bu model destanlara uygulandığında özne - nesne, gönderici - alıcı, destekleyici - engelleyici durumundaki şahıslar, nesnelere ve tabiat güçleri tesbit edildi.

3) "Değişme" adı verilen özne - nesne ilişkisine göre de destanlar incelendi ve bir durum dışında destanların başlangıç ve sonuç kısımlarının değiştiği görüldü.

4) Greimas'ın tesbit ettiği dört evreden birincisi işin yapılmasını gerektiren evredir ve destanlarda bu birini aramağa çıkma, bir kötülüğü bertaraf etme sebebiyle yola çıkma şeklindedir. İkincisi, işi yapacak kişinin bu işi yapma yeteneğinin olup olmadığının tesbitidir. Destanlardaki kahramanların yetenekli olduğu görülmektedir. Üçüncü evrede kahramanın işi yaparken gerekli kaynaklara sahip olup olmadığı araştırılır. Beş destandaki kahramanların da bir takım araçları vardır. İhtiyaç duydukları kaynakları ise temin etmesini bilirler. Son evre işi verenin sonucu onaylamasıdır. Burada mükafatlandırma da söz konusudur. Göroğlu işi başararak dönen kahramanları genellikle evlendirerek mükafatlandırır.

Bu incelemeden sonra da destanların benzer özellikleri taşıdıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Şu anda hazırlamakta olduğum doktora tez çalışmamda, 1995-1996 yıllarında elde ettiğim Göroğlu destanlarından Göroğlu'nun biyografik grubunu yapısalcı yöntemle incelemekteyim.

NOTLAR:

- * Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Halk Bilimi Anabilim Dalı Araştırma Görelisi.
1. Melik Muradov, Epos Gor-oglu Sokrovimşanumsa Duşi i Çayaniy Naroda. Taşkent, 1990.
  2. Töre Mirzayev, Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı. Taşkent, 1980.
  3. Mirzayev, a.g.e.
  4. "Göroğlu'nun Doğuşu Hakkında", Özbek Halk İcadı Boyıçe Tedkikatlar - Polken Şair, Taşkent 1966.
  5. M. Mirzayeva, Özbek Halk Destanlarında Türkömlük. Taşkent, 1985.
  6. Filiz Kirbaşoğlu, Köroğlu Destanının Özbek Varyantları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1993

KAYNAKLAR

1. BARTHES, Roland: Göstergibilim İlkeleri, Ankara 1979
2. BÜYÜK KERİMİ : "Göroğlu'nun Doğuşu Hakkında", Özbek Halk İcadı Boyıçe Tedkikatlar - Polken Şair, Taşkent 1966.
3. GREIMAS, A.J.: Semantique Structurale, 1969
4. GÜNAY, Umay: Elazığ Masalları (Metin-İnceleme), Erzurum 1976
5. KIRBAŞOĞLU, Filiz: Köroğlu Destanının Özbek Varyantları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. Erzurum, 1993. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
6. MIRZAYEV, Töre: Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı. Taşkent, 1980.
7. MIRZAYEVA, M.: Özbek Halk Destanlarında Türkömlük. Taşkent, 1985.
8. MORAN, Berna: Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi, İstanbul 1991
9. MURADOV, Melik: Epos Gor-oglu Sokrovimşanumsa Duşi i Çayaniy Naroda. Taşkent, 1990.
10. VARDAR, B-N. Güz, E. Öztokat, M.R. Güzelşen, O. Senemoğlu: Başlıca Dilbilim Terimleri, İstanbul 1978
11. YÜCEL, Tahsin: Yapısalcılık, İstanbul
12. YÜKSEL, A.: Yapısalcılık ve Bir Uygulama - Melih Cevdet Anday Tiyatrosu, İstanbul 1985